

Marek Kozera

Bractwa religijne w archidiakonacie zawichojskim w XVIII wieku

Studia Sandomierskie : teologia, filozofia, historia 20/2, 5-20

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

HISTORIA

KS. MAREK KOZERA
WZPiNoG w Stalowej Woli

Studia Sandomierskie
20 (2013), nr 2

BRACHTWA RELIGIJNE W ARCHIDIAKONACIE ZAWICHOJSKIM W XVIII WIEKU

Zbliżająca się dwusetna rocznica powstania diecezji sandomierskiej jest okazją, by poznawać historię instytucji kościelnych, które istniały na terenach leżących obecnie w jej granicach. Jedną z takich instytucji były bractwa religijne. Miały one charakter zarówno religijny, jak i społeczny. Obok szkół i szpitali odgrywały one ważną rolę w życiu wszystkich parafii, zarówno miejskich, jak i wiejskich¹. Przez bractwa kler diecezjalny i zakonny pobudzał wiernych do pogłębiania swej religijności, do obrony wiary przeciwko innowiercom, a także do świadczenia miłosierdzia².

Problematyka poznawania bractw religijnych jest wciąż aktualna. Świadczy o tym między innymi międzynarodowa konferencja naukowa zorganizowana przez Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach w dniach 15-16 V 2012 r. na temat: *Bractwa religijne w średniowieczu i okresie nowożytnym (do końca XVIII w.)*³. Bractwem kościelnym nazywa się zrzeszenie religijne, erygowane formalnie przez władzę kościelną, które pozostaje pod jej zwierzchnością, jako stała fundacja i które ma osobowość prawną, własną administrację, statuty regulujące charakter, cele i sposoby ich realizacji⁴. Genezy bractw należy szukać w starożytności antycznej, od której chrześcijaństwo w okresie przedkonstantyńskim za-

¹ Por. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 5.

² S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku, Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 217.

³ B. Wojciechowska, D. Burdzy, *Międzynarodowa konferencja naukowa: Bractwa religijne w średniowieczu i okresie nowożytnym (do końca XVIII w.)*, „Zeszyty Sandomierskie” 2011, nr 34, s. 92-94.

⁴ K. Kuźmak, *Bractwa kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 1013.

pożyczyły najstarsze formy organizacji dla wiernych⁵. Na Zachodzie bractwa pojawiły się już we wczesnym średniowieczu i szybko zaczęły się rozwijać. W wiekach XIV i XV w bractwach zrzeszona była znaczna część społeczeństwa⁶. Na ziemiach polskich bractwa pojawiły się w miastach już w XIII wieku. Ich rozwój przypada na wiek XVI i XVII. Bractwa wiejskie w Polsce pojawiają się w wieku XVI i są wtedy jeszcze nieliczne⁷. Reformacja spowodowała zahamowanie rozwoju bractw. Od XVII wieku w wyniku działania zakonów następuje ponowny ich rozwój⁸. Nie powstrzymały go krytyczne wobec instytucji kościelnych poglądy myślicieli oświeceniowych⁹.

Chociaż bractwa odegrały ważną rolę w życiu religijnym społeczeństwa i stanowią jedną z ważniejszych dziedzin historii społeczno-religijnej, to jednak badania nad tą instytucją nie zostały przeprowadzone w wystarczającym stopniu¹⁰. W opracowaniach można znaleźć na ogół dwa typy ujęć problematyki. Jedne mają charakter monografii i poświęcone są bądź poszczególnym bractwom, lub charakteryzują bractwa istniejące w konkretnej miejscowości¹¹. Mogły one powstać jednak tylko wtedy, gdy zachowały się księgi brackie¹². Drugi typ opracowań, to te, które mają charakter ogólny, obejmują teren całej Rzeczypospolitej lub poszczególnych diecezji. Czytelnik nie dowie się z nich jednak, czy w konkretnej parafii istniało bractwo i jaki był jego charakter. Podawane są jedynie przykłady niektórych parafii, w których istniały bractwa, jako egzemplifikacja jakiegoś problemu¹³.

⁵ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 10 (1967), nr 1-2, s. 290. J. Flaga twierdzi, że wspólnoty brackie, jako zorganizowana forma życia religijnego pojawiły się dopiero w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 6.

⁶ K. Kuźmak, dz. cyt., kol. 1014.

⁷ H. Wyczawski, *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne” 7 (1964), nr 3-4, s. 61.

⁸ Rozwój bractw w Rzeczypospolitej ukazuje S. Litak, dz. cyt., s. 219-237.

⁹ Por. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 7-8.

¹⁰ J. Flaga, *Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, w: *Ius et lex, (Księga jubileuszowa ku czci prof. Adama Strzembosza)*, Lublin 2002, s. 563. Zestawienie literatury podaje tenże autor w artykule: *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne” 21(1973), z. 2, s. 141-142. Nowszą bibliografię można znaleźć w publikacji J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 10-14.

¹¹ Por. J. Flaga, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim...*, s. 142.

¹² Do takich opracowań należą m.in. H. Ruciński, *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694-1795*, „Przegląd Historyczny” 65 (1974), z. 2, s. 263-283; M. Surdacki, *Bractwo literackie w Urzędowie 1489-1800*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 79 (2003), s. 429-444; *Bractwo św. Anny w Urzędowie w latach 1593-1787*, „Roczniki Nauk Społecznych. Pedagogika” 30 (2002), z. 2, s. 127-146.

¹³ Do takich opracowań należą m.in.: S. Litak, dz. cyt., s. 217-248; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*; tenże, *Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej...*, s. 563-589; H. Wyczawski, dz. cyt., s. 59-69.

Inny charakter ma praca Jerzego. Flągi: *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*¹⁴. Autor ukazuje rozmieszczenie najstarszych bractw na terenie archidiakonatu lubelskiego.

Bractwa w archidiakonacie zawichojskim poza nielicznymi wyjątkami nie zostały do tej pory opracowane. S. Litak omawiając bractwa w diecezji krakowskiej ograniczył się tylko do miasta Krakowa, do archidiakonatów nowosądeckiego i lubelskiego, prepozytury tarnowskiej, wiślickiej i dziekanii kieleckiej¹⁵. H. Wyczawski wspomina o dwóch lub trzech bractwach w Urzędowie¹⁶. J. Flaga wymienia założoną w 1714 roku konfraternię różańcową w Potoku Wielkim i bractwo Matki Bożej Bolesnej w Górach Wysokich¹⁷.

Podstawą do niniejszego opracowania były akta wizytacji biskupów krakowskich. Szczególnie ważną okazała się wizytacja przeprowadzona z inicjatywy biskupa krakowskiego Stanisława Załuskiego w 1748 roku. Jest to ostatni zachowany dokument ukazujący między innymi stan parafii archidiakonatu zawichojskiego w okresie przedrozbiorowym¹⁸. Obecnie przechowywana jest w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie¹⁹. Bazę źródłową niniejszego artykułu stanowi tekst wizytacji tłumaczony z języka łacińskiego. Został on skonfrontowany, tam gdzie było to możliwe, z zawartością *Tabel*²⁰ powstałych równocześnie z wizytacjami. O ile tekst wizytacji dekanatu zawichojskiego zachował się w dobrym stanie, o tyle treści tablic są niekiedy mało czytelne. Jak twierdzi S. Litak *Tabele* zawierają „w skróceniu odpowiednie dane, szerzej opisane w samych aktach wizytacji”²¹. Zdaniem J. Flągi wartość tabel polega na tym, że na ich podstawie można uzupełnić lub zweryfikować informacje zaczerpnięte z akt wizytacji²². W opracowaniu zagadnienia wykorzystane zostały także akta innych wizytacji. Szczególnie cenne okazały się dane zawarte w wizytacji przeprowadzonej z polecenia biskupa Jakuba Zadzika w roku 1637²³. Słusznie twierdzi J. Flaga, że „nie zawsze można wprost potwierdzić istnienie bractwa, nierzadko trzeba do tego dochodzić droga pośred-

¹⁴ J. Flaga, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku...*

¹⁵ Zob. S. Litak, dz. cyt., s. 232-233.

¹⁶ Zob. H. Wyczawski, dz. cyt., s. 61.

¹⁷ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 29-30, 104.

¹⁸ Zob. M. Kozera, *Stan parafii Gierczyce w świetle wizytacji biskupa Załuskiego z 1748 r.*, „Studia Sandomierskie” 18 (2011), nr 2, s. 233-246.

¹⁹ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej cyt. AKMK), AKMK, AVCap 45, k. 31-75, mikrofilm w Ośrodku ABMK w Lublinie, sygn. 3317.

²⁰ *Tabella eorum super quibus in visitatione inquirendum est*. Tabele te, w liczbie 12 znajdują się Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Zob. S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce, wieki XVI-XVIII*, t. 2, Kraków 1969, s. 272-274. Numeracja stron jest współczesna. Zob. M. Rajman, *Rubryka „Księgi” w tzw. Tabelach Załuskiego z roku 1748*, w: *Bibliologia, literatura, kultura*, red. M. Konopka, M. Zięba, Kraków 1999, s. 104.

²¹ S. Litak, dz. cyt., s. 272.

²² J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 564-565.

²³ AVCap 44, mikrofilm w Ośrodku ABMK w Lublinie, sygn. 3257.

nią²⁴. Dla przykładu o istnieniu bractwa św. Anny w Zawichoście dowiadujemy się na podstawie tego, że opiekowało się ono ołtarzem tejże świętej²⁴. Istnienie bractw św. Anny i literackiego w Urzędowie poświadczane jest w dekrete powizytacyjnym (decretum reformationis), którym wizytator zaleca dokładne rozliczanie się w wydatków na końcu roku²⁵. Proboszczowi w Goraju wizytator zaleca, by starszym bractwa różańcowego zwrócił należną bractwu sumę²⁶.

Opracowanie z konieczności nie wyczerpuje tematu. Podaje jedynie, w jakiej parafii, jakie bractwa istniały i czy była to parafia miejska, czy wiejska. Brak jest danych z miasta Opatowa, gdyż kolegiatę w Opatowie wizytował bezpośrednio biskup, nie zaś jego wizytator. Wzorem pracy Jerzego Flągi uwzględnione zostały jedynie bractwa istniejące przy kościołach parafialnych²⁷. Oprócz terytorialnego rozmieszczenia bractw w archidiakonacie zawichojskim podany został także stan prawny bractwa, stan majątkowy oraz inne dane podane w aktach wizytacyjnych. Uwzględniona została także ogólna charakterystyka poszczególnych bractw. Daje to obraz działalności tych wspólnot społeczno-religijnych w archidiakonacie zawichojskim.

Archidiakoniat zawichojski obejmował trzy dekanaty: opatowski, zawichojski i urzędowski. W dekanacie opatowskim było 11 parafii, z czego, jak już wspomniano, z jednej brak danych. W dekanacie zawichojskim było 13 parafii, w urzędowskim 20. Łącznie dysponujemy danymi z 43 parafii, z czego 18 to parafie miejskie i 25 parafii wiejskich. Tereny te należą obecnie w większości do diecezji sandomierskiej. Jedynie niewielka ilość parafii znajduje się obecnie w archidiecezji lubelskiej i diecezji radomskiej.

Bractwa w dekanacie zawichojskim

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Tarłów miasto	1. Św. Anny 2. Bractwo literackie	1. Istniało od dawna, lecz są wątpliwości, co do jego kanonicznej erekcji. Otrzymało na nowo przywileje od franciszkanów obserwantów z klasztoru w Krakowie na Stradomiu 18 VII 1740 r.	1. Bractwo św. Anny posiada inwentarz i kapitał 600 florenów, Uposażenie: 3 korony srebrne na obrazie św. Anny, 3 srebrne tabliczki, 3 nici korali, 5 tuwalni, 9 obrusów, 4 pary firanek, 4 antepedia, obraz do niesienia,	Działalność Bractwa literackiego ogranicza się do chóralnego śpiewu przez obywateli miasta w czasie mszy wotywnych w niedziele i dni świąteczne.

²⁴ AVCap 44, s. 98.

²⁵ AVCap 44, s. 25.

²⁶ AVCap 44, s. 59

²⁷ Por. J. Fląga, *Rodzaje...*, s. 566.

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
		2. Założone przez kardynała Bernarda Maciejowskiego, biskupa krakowskiego w 1606 r.	3 giermaki sukienne ²⁸ , saków postnych 20 ²⁹ . 2. Bractwo literackie nie ma swego inwentarza, ani funduszu.	
Gliniany miasto	Brak			
Ożarów miasto	Żywa pobożność różańcowa	Brak kanonicznie zatwierdzonego bractwa.		Zalecenie, by wprowadzić bractwo różańcowe, gdyż różaniec jest śpiewany przez parafian z pobożności.
Janików miasto	Św. Anny	Wprowadzone w łączności z konwentem franciszkanów obserwantów w Warszawie w 1631 r.	Nie ma żadnej fundacji, dotowane przez rektora kościoła.	
Lasocin miasto	Aniołów Stróżów	Złączone z arcybractwem w Częstochowie, wprowadzone w 1669 r.	Nie ma żadnej fundacji, utrzymywane przez proboszcza miejscy.	
Zawichost miasto	Św. Anny. Z bractwem związane odpusty.	Wprowadzone „dawno”.	Nie ma stałego uposażenia z wyjątkiem niewielkich legatów w pieniądzech i polach. Dysponuje tym starszy bractwa.	Wystawienie Najświętszego Sakramentu w święto św. Anny.
Trójca w mieście Zawichost	Trójcy Świętej	Wprowadzone na mocy indultu papieża Klemensa XII z 1731 r., za zgodą ordynariusza miejsca.	Ma na uposażeniu sumę 3000 florenów ofiarowanych przez Michała Trzebińskiego, kanonika krakowskiego, lokowanych podwójnym zapisem.	
Czyżów wieś	Świętego Jana Nepomucena	Przyznane przez papieża Benedykta XIV w 1744 r.,	Fundacji brak. Utrzymywane przez rektora kościoła.	

²⁸ Rodzaj ubioru męskiego długi z rękawami, zapinany.

²⁹ Ubiory z długimi kapturami noszone przez bractwa pobożne.

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
		Potwierdzone i zatwierdzone przez ordynariusza 22 X 1746 r.		
Góry wieś	Bractwo Siedmiu Bolesci NMP	We wspólnocie z zakonem serwitów, wprowadzone w Rzymie 18 IV 1746 r.	Ma jako fundację, sumę 3000 florenów lokowaną na wsi Gromadzice przez Michała Żelazowskiego. Dochód czerpie proboszcz i jest zobowiązany do promocji bractwa.	Do bractwa przywiązane są odpusty.
Łukawa wieś	Brak			
Jankowice wieś	Św. Józefa	Wprowadzone w 1688 r. przez karmelitów bosych z konwentu w Lublinie na mocy indultu danego w Rzymie 24 III 1686 r. Potwierdzone przez ordynariusza. Kieruje nim proboszcz.	Ma dochód z 4000 florenów zapisanych przez Katarzynę Stoniowską z Sarbiejowa w 1722 r. i lokowanych na dobrach Wilczyce, oraz od 1000 florenów na wsi Malice zapisanych w 1723 r. przez Andrzeja Błażejowskiego i Jakuba Orzechowskiego, kanoników sandomierskich, proboszczów w Jankowicach; oraz od sumy tysiąca pięciuset florenów na wsi Biechów zapisanych przez Józefa Jawornickiego w podwójnym zapisie z 1672 i 1692 r.	Do bractwa przywiązane są odpusty.
Sobótka wieś	Św. Anny	Wprowadzone w 1614 r. na mocy przywileju złożonego w konsystorz sandomierskim. Zatwierdzone przez ordynariusza. Opiekuje się proboszcz.	1000 florenów ofiarował Kazimierz Karczewski kanonik sandomierski urodzony w Sobótce.	

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Przybysławice wieś	Przemienienia Pańskiego	Założone mocą brewe apostolskie- go z Rzymu z dnia 22 XII 1744 r. Zatwierdzone władzą ordynariu- sza z 1774 r.	Jako fundacje ma 1000 florenów.	Wystawienie Najświętszego Sakramentu w święto patro- nalne, do brac- twa przywiązane są odpusty.

Bractwa w dekanacie opatowskim

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Opatów, miasto	Brak danych			
Gierczyce, wieś	Pocieszenia Najświętszej Marii Panny	Związane z eremi- tami św. Augusty- na. Zatwierdzone przez ordynariusza 29 VIII 1745 r.	Fundacji brak. Autentyczne do- kumenty przecho- wywane przy kościółce.	Odpust w święto Pocieszenia Najświętszej Marii Panny. Wtedy także wystawienie Najświętszego Sakramentu.
Ptkanów, wieś	Brak			
Wszechświęte, wieś	Brak			
Rożków, wieś	Brak			
Ostrowiec, miasto	Św. Anny	W łączności z konwentem fran- ciszkanów obser- wantów w War- szawie, za zgodą ordynariusza z 1614 r. Kierują bracia pod nadzo- rem proboszcza.	1000 florenów zapisanych w 1712 r. na syna- godze w Ostrowcu. Dochód wydawany według statutów bractwa. 350 flo- renów zapisanych na polach znajdu- jących się w spisie u starszych brac- twa.	W święto św. Anny wystawie- nie Najświęt- szego Sakra- mentu.
Denków, miasto	Brak			
Ćmielów, miasto	1. Św. Anny 2. Różańcowe	1. Św. Anny wprowadzone w 1619 r. W łącz- ności z konwentem franciszkanów obserwantów w Warszawie, 2. Różańcowe wprowadzone w 1728 r. mocą przywileju	1. Św. Anny posiada swoją ołtarz, na obrazie 3 srebrne korony. Obraz brac- ki do noszenia. Wotów 10, korali sznurów 34, kielichy 2, ampułki srebrne ornaty i alby 2, tuwalni 5, obrusów 6, korporały 3,	1. Promotor Bractwa św. Anny posiada dochody od 4500 florenów lokowanych na wsi Wilczyce i 1266 lokowa- nych na grun- tach mieszczan z Ćmielowa.

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
		generała dominikanów. Kierują nimi prebendarze.	<p>puryfikaterze 4, komże 2, chorągiew, krzyż.</p> <p>2. Różańcowe posiada swój ołtarz, Na obrazie dwa srebrne serca i dwie złote monety. Na obrazie brackim noszonym dwie srebrne połączone korony i 27 sznurów koralu, kielich, 4 ornaty, dwie kapy 2 chorągwie, 2 kotły miedziane.</p>	<p>Posiada wygodny dom. Ma obowiązek odprawiać we wszystkie dni marca Mszę za duszę fundatora, ks. Jana Celejowskiego. Promotor Bractwa Różańcowego ma dochody od 6000 florenów lokowanych na synagodze w Opatowie. Posiada dom zbudowany na placu miejskim. Ustanowiony z prezentacji proboszcza i starszych bractwa.</p>
Bałtów, Wieś	Św. Anny	Istniało przy kościele, który spłonął w 1729 r. Pozostała jedynie murowana kaplica i ołtarz. Obecnie nie funkcjonuje.		
Wojciechowie, wieś	Matki Bożej Szkaplerznej	Twierdzi się, że istnieje, lecz w rzeczywistości nie ma go, gdyż zaniedbano łączność z ojcami karmelitami.		Wizytator dnia 22 II 1748 r. nakazuje, grożąc karą ekskomuniki, by przed świętem Matki Bożej Szkaplerznej nawiązać łączność z karmelitami i ożywić bractwo, a także obchodzić to święto.
Bidziny, wieś	Różańcowe	W stadium tworzenia.	2000 florenów zapisanych testamentalnie przez Faustynę Skopowską.	

Bractwa w dekanacie urzędowskim

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Świeciechów, wieś	Brak			
Rybitwy, wieś	Matki Bożej Szkaplerznej	W łączności z zakonem karmelitów na mocy przywileju z 20 IV 1742 r. Zatwierdzone przez ordynariusza.	Brak fundacji	
Prawno, miasto	Św. Anny	Wprowadzone w 1726 r. Prawnie nie zostało erygowane. Promotor proboszcz.	Fundacja w stadium tworzenia. Dziesięć florenów Reklewski zapisał na gruntach miasta Prawno.	
Dzierzkowice, wieś	Ś. Anny	Wprowadzone na mocy indultu rzymskiego z 1586 r.	Nie ma stałej fundacji. Otrzymuje 50 florenów ze starostwa, jak długo starostwo będzie w rękach rodziny Denhoffów.	
Urzędów, miasto	1. św. Anny 2. Literackie 3. Różańcowe Imienia Jezusa i Najświętszej Marii Panny.	1. Bardzo stare, brak dokumentów. Promotor proboszcz. 2. Dokumenty spłonęły. Promotor proboszcz. 3. Założone w 1721 r., zatwierdzone 28 I 1746 r., promotorem prebendarz.	Dwa pierwsze mają uposażenia z wyjątkiem niewielkich legatów. Dochód pobierają starsi i obracają na oświecenie. Mają własne ołtarze z wielu ozdobami. 3. Posiada fundację z darowizny Krzysztofa i Benedykta Węglińskich. Posiada kaplice, ołtarz, insygnia, kielich z pateną, 2 alby, 4 obrusy, 2 antepedia, 6 złożonych lichtarzy, 4 welony jedwabne, 7 sznurów korali, obraz procesyjny i chórągiew.	Bractwo literackie oddaje część Niepokalanemu Poczęciu Najświętszej Marii Panny Prebendarz Bractwa różańcowego posiada pole, dochód 392 florenów z lokat, dom na placu miejskim ze stodołą i oborą. Wizytator nakazuje nadzór nad finansami dwu pierwszych bractw i przydzielenie każdemu z nich kapłana, a także spis członków wszystkich bractw.

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Popkowice, wieś	brak			
Kraśnik, miasto	Różańcowe	Dokumenty wspólne. Odnowione na mocy przywileju zakonu Dominikanów. Promotor z zakonu kanoników regularnych.	Dochód od sumy 400 florenów lokowanych na synagodze w Kraśniku. 2 kielichy, 2 ampułki srebrne, pacyfikał, sukienka srebrna na obrazie i 2 korony, 4 łańcuszki srebrne, obrazek oprawiony w srebro, 24 wota, relikwiarzy 8, obraz procesyjny z dwiema koronami, 2 sznury pereł, koraliki 9, mszał, ornatów 7, antepedia 6, 3 chorągwie, 12 saków pokutnych.	
Wysokie, miasto	Brak			
Targowisko, wieś	Szkaplerzne	Wprowadzone na mocy przywileju z 1664 r. Promotor proboszcz.	Nie ma fundacji	
Batorz, wieś	Aniołów Stróżów	Wprowadzona w 1699 r.	Fundacji brak, posiada insygnia.	
Goraj, miasto	Różańcowe	Wprowadzone w 1631 r., erygowane w 2 X 1711 r. Promotor prebendarz.	Dochód z 7000 florenów lokowanych na synagodze w Goraju. Dochód 496 florenów. Pół łanu pola. Dom dla prebendarza.	Posiada odpusty
Radzięcín, wieś	Brak			
Biała, wieś	Szkaplerzne	Wprowadzone w 1723 r. Jeszcze nie zostało zatwierdzone.	Część dochodu z fundacji 4000 florenów lokowanych na wsiach Kazanów i Borzęciniek przez obecnego rektora potwierdzone w 1736 r. na zamku w Sandomierzu.	

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Modliborzycze, miasto	Różańcowe	Wprowadzone i zatwierdzone w 1704 r. Promotorem prebendarz.	Dochód z 4200 florenów lokowanych na dobrach Modliborzyc, 1600 florenów lokowanych na synagodze w Modliborzycach, 100 florenów na domu Haskiej, pole z łąką i ogrodem, dom w mieście, dom dla służby z zabudowaniami gospodarczymi, 2 ogrody подарowane przez Samuela Nahoreckiego.	Posiada odpusty. Wizytator zaleca wpisywanie do księgi mszy odprawianych w ramach zobowiązań związanych z prebendą i okazanie ich przy następnej wizytacji.
Potok, wieś	Różańcowe Imienia Jezusa i Najświętszej Marii Panny.	Wprowadzone 16 III 1714 r. w łączności z zakonem dominikanów. Brak prebendarza, funkcje pełni proboszcz.	Fundacja 8000 florenów lokowanych na wsi Potok przez poprzedniego proboszcza. Po jego śmierci spadkobiercy odebrali pieniądze z obowiązkiem płacenia czynszu, lecz nie płacą.	Zalecenie wizytatora, aby odzyskać zapis fundacyjny, jeśli nieprawnie został zawłaszczony przez spadkobierców.
Zaklików, miasto	Różańcowe	Pobożność zwyczajowa. Bractwo podobno było, lecz brak dokumentów.		
Gościeradów, wieś	Różańcowe	Wprowadzone w 1728 r., zatwierdzone przez ordynariusza. Promotorem proboszcz.	6000 florenów zapisanych na dobrach wsi Olbiecin przez Stanisława Dzierzka. Fundacja nie zatwierdzona przez ordynariusza.	Obowiązek odprawiania jednej mszy, co tydzień i jednej w miesiącu. Wizytator zaleca zatwierdzić fundację i odprawiać obowiązkowe Msze.
Radomyśl, miasto	1. Różańcowe 2. Pocieszenia Najświętszej Marii Panny	1. Założona bardzo dawno. Dokumenty spłonęły. 2. W łączności z zakonem augustianów.	1. Posiada spis członków i swoje insygnia.	
Wrzawy, wieś	Różańcowe	Wprowadzone w 1706 r., zatwierdzone przez ordynariusza. Promotorem proboszcz.	Dochód z zapisu 5000 florenów.	Wizytator zaleca, by zapisywać wypełnianie obowiązków związanych z bractwem i okazać na najbliższej wizytacji.

Parafia	Bractwa	Stan prawny	Stan majątkowy	Inne dane
Pniów, wieś	Brak			
Borów, wieś	Brak			

W literaturze przedmiotu wyodrębnia się trzy grupy wspólnot brackich: noszące wezwania Osób, lub tajemnic Boskich, konfraternie maryjne, czyli poświęcone tajemnicom Matki Bożej i bractwa pod wezwaniem świętych. Czwarta grupa, to te, które nie mieszczą się w trzech powyższych kategoriach³⁰. Wśród bractw działających w archidiakonacie zawichojskim najliczniejszą grupę stanowiły konfraternie maryjne. Do nich należały następujące bractwa: Różańca NMP, czyli różańcowe, Matki Bożej Szkaplerznej, inaczej szkaplerzne, Matki Bożej Pocieszenia, Siedmiu Boleści NMP i bractwo literackie³¹. Łącznie na terenie archidiakonatu zawichojskiego funkcjonowało 19 konfraterni maryjnych, co stanowi 61,3 % wszystkich bractw³².

Na pierwsze miejsce z spośród tych bractw wysuwają się bractwa różańcowe. Było ich w archidiakonacie 10, czyli 32,3% wszystkich konfraterni, z czego 8 w dekanacie urzędowskim, 2 w dekanacie opatowskim. W dekanacie zawichojskim nie było żadnego bractwa różańcowego, jedynie w Ożarowie była żywa pobożność różańcowa i wizytator zalecił wprowadzenie konfraterni. Bractwo to, związane z zakonem dominikańskim, rozwijało się w całym kościele katolickim. Na ziemiach polskich znane było już od XV wieku³³. Propagowali je i sprawowali nad nim duchową pieczę dominikanie. Modlitwa różańcowa, leżąca u podstaw istnienia tej konfraterni, była bardzo popierana przez kościół, zwłaszcza przez Sobór Trydencki. Tę formę modlitwy popierali nawet biskupi niechętni zakonowi kaznodziejskiemu. Rozwojowi tych konfraterni i propagowaniu modlitwy różańcowej towarzyszyła także poezja różańcowa znana w Polsce już od XV wieku³⁴. Członkowie bractwa różańcowego zobowiązani byli do uczestniczenia we Mszy św. w każdą sobotę i pierwszą niedzielę miesiąca, a także w święta tajemnic różańcowych i Matki Bożej Różańcowej. Winni nadto przystępować do sakramentów świętych, odmawiać obowiązkowe modlitw i brać udział w procesjach i pełnić dzieła miłosierdzia wobec żywych i umarłych³⁵.

³⁰ Por. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 90-91; K. Kuźmak, dz. cyt., kol. 115-120. Nieco inną typologię można znaleźć w pracy S. Litaka, dz. cyt., s. 238-239.

³¹ Por. J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 568.

³² Jest to więcej niż w całej diecezji krakowskiej, gdzie w tym samym czasie konfraternie maryjne stanowiły 58,4% wszystkich bractw. Por. J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 568. W skali całego kraju bractwa te stanowiły 54% konfraterni. Por. S. Litak, dz. cyt., s. 239; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 92.

³³ Zob. B. Kumor, dz. cyt., s. 352.

³⁴ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 95.

³⁵ Szczegółowo obowiązki te omawia J. Flaga – tamże, s. 171-185.

Drugie miejsce wśród konfraterni maryjnych zajmowało bractwo Matki Bożej Szkaplerznej. Występowało ono w 4 parafiach co stanowiło 12,9 % bractw a archidiakonacie. 3 bractwa istniały w dekanacie urzędowskim i jedno w opatowskim. Bractwa to powstały w XIII wieku i swój rozwój zawdzięczały zakonowi karmelitów. Członkowie bractwa zobowiązani byli w drugą i trzecią niedzielę miesiąca uczestniczyć w nabożeństwie, połączonym z procesją. Winni nadto w każdą sobotę uczestniczyć we Mszy św. wotywniej ku czci Matki Bożej Szkaplerznej. Wszyscy członkowie bractwa przyjmowali od uprawnionego kapłana szkaplerz i winni go stale nosić. Zobowiązani byli także do odmawiania odpowiednich modlitw. Członkowie tej konfraterni mocniej, niż w innych bractwach praktykowali posty³⁶.

W archidiakonacie zawichojskim istniały także dwa bractwa Pocieszenia Najświętszej Marii Panny. Funkcjonowały one w Gierczycach i Radomyślu. Pełna nazwa tej konfraterni brzmiała: Bractwo Pocieszenia NMP i Paska Rzemienego św. Augustyna (niekiedy dodawano jeszcze i św. Moniki). Propagowali je i opiekowali się nim augustianie eremici. W Polsce było znane w I połowie XVIII wieku³⁷. Członkowie bractwa nosili pas rzemienny poświęcony przez promotora bractwa, winni odmawiać codziennie 13 razy modlitwy: Ojcze nasz, Zdrowaś Maria i wierzę w Boga, dodając na końcu „Salve Regina”. Bractwo urządzało także procesje³⁸.

W aktach wizytacyjnych mowa jest także o dwu bractwach literackich funkcjonujących w archidiakonacie zawichojskim. Bractwa te uważane były za maryjne, gdyż do ich nazwy dodawano, iż są pod patronatem Najświętszej Marii Panny³⁹. Funkcjonowały one od XIV wieku przy ważniejszych kościołach. Przyjmowano do nich kobiety i mężczyźni umiających czytać. Do obowiązków członków tych konfraterni należał śpiew w czasie nabożeństw, ale także zobowiązani oni byli prowadzić działalność oświatową i charytatywną⁴⁰. Konfraternie te istniały one w miastach: Tarłowie i Urzędowie. Obie miały swoich promotorów prebendariuszy i majątek. Wizytator nie był jednak zadowolony z działalności bractwa literackiego w Tarłowie, skoro zaznaczył, że jego działalność ogranicza się jedynie do chóralnego śpiewu w czasie uroczystych Mszy św.

W jednej parafii – Góry Wysokie – funkcjonowało bractwo Siedmiu Boleści Najświętszej Marii Panny. Bractwa te powstawały już w XII wieku. Na ziemiach polskich rozwijały się w XVIII wieku, miały one charakter kultowo-charytatywny, przyczyniały się do rozwoju czci Matki Bożej Bolesnej⁴¹.

³⁶ O obowiązki członków tego bractwa zob. tamże, s. 185-188.

³⁷ J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 572.

³⁸ Zob. M. Kozera, *Bractwo Matki Bożej Pocieszenia w Obrazowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 101 (2008), nr 7-8, s. 184-185.

³⁹ J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 571.

⁴⁰ Zob. P. Gach, *Literackie bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 1176-1177. O obowiązkach tej konfraterni szerzej pisze J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 189-193.

⁴¹ Por. K. Kuźmak, *Bolesna Matka Boża. III. Bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 760-761.

Podsumowując należy stwierdzić, że konfraternie maryjne należały do najczęściej występujących w archidiakonacie zawichojskim. Rozmieszczenie terytorialne tych bractw nie było jednak jednakowe. Na 19 istniejących bractw maryjnych aż 13 funkcjonowało w dekanacie urzędowskim. Biorąc pod uwagę ilość parafii, w dekanacie tym w 65% procentach parafii istniało bractwo maryjne. W dekanacie opatowskim były 4 bractwa, czyli istniały one w 40% parafii. Najgorzej przedstawiała się sytuacja w dekanacie zawichojskim. Tam funkcjonowały jedynie dwie konfraternie maryjne, czyli istniały one w 15,4% parafii. Najczęściej występującymi bractwami maryjnymi były różańcowe, stanowiące 52,6% wśród tych konfraterni. Na drugim miejscu było bractwo szkaplerzne stanowiące 21,1% konfraterni maryjnych. Bractwo literackie i bractwo pocieszenia NMP stanowiły po 10,1%, a jedna konfraternia Siedmiu Boleści Najświętszej Marii Panny stanowiła 5,3% konfraterni maryjnych w archidiakonacie zawichojskim⁴².

Oprócz bractw maryjnych w archidiakonacie często występowały konfraternie poświęcone świętym. Było ich 12, czyli 38,7% wszystkich bractw w archidiakonacie⁴³. Z tych najliczniej reprezentowana była konfraternia św. Anny. Bractw tych było 10 parafiach, czyli 32,3% ogólnej ich liczby⁴⁴. W dekanacie zawichojskim funkcjonowały 4 takie bractwa i po 3 w pozostałych dekanatach. Pierwsze te bractwa powstały we Włoszech w XIV wieku. W Polsce rozwinęły się w wieku XVI. Opiekę nimi przejęli bernardyni. Członkowie mieli obowiązek obrony doktryny katolickiej przeciwko innowiercom, zarówno poprzez studium nauki Kościoła, jak i środkami nadprzyrodzonymi. Nadto nakładano obowiązek zwalczania wad o charakterze społecznym, zwłaszcza pijaństwa⁴⁵.

Dwa pozostałe bractwa poświęcone świętym, to św. Jana Nepomucena w Czyżowie i bractwo św. Józefa w Jankowicach. Obie te parafie znajdowały się w dekanacie zawichojskim. Kult św. Jana Nepomucena rozwinął się w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku, po kanonizacji roku 1729⁴⁶.

Bractwa św. Józefa powstały w XIV wieku. W Polsce rozwijały się w wiekach XVII i XVIII. Patronat nad nimi sprawowali głównie karmelici. Propagowały one kult św. Józefa i ascezę karmelitańską. Prowadziły także działalność charytatywną⁴⁷.

⁴² W skali Polski proporcja ta wyglądała następująco: bractwa różańcowe stanowiły 61% konfraterni maryjnych, szkaplerzne 16,5%, literackie 8% i pozostałe łącznie 15%. Zob. S. Litak, dz. cyt., s. 239.

⁴³ W skali kraju bractw tych było 23%. Por. S. Litak, dz., cyt., s. 239.

⁴⁴ W całej diecezji krakowskiej bractwo św. Anny stanowiło jedynie 17,5% wszystkich bractw. Zob. J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 575-576. Bractwo to zajmowało niemal w całej Polsce drugie miejsce po bractwach różańcowym. Zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 105.

⁴⁵ K. Kuźmak, *Anna św. III Bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 625-626.

⁴⁶ J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 580.

⁴⁷ K. Kuźmak, *Józef Oblubieniec. III Bractwa i stowarzyszenia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 127-131.

Trzecia grupę stanowiły bractwa poświęcone osobom Boskim i boskim tajemnicom. W archidiakonacie zawichojskim istniało takie bractwo poświęcone Trójcy Świętej w miejscowości Trójca obok Zawichostu. Prawdopodobnie związane było z wezwaniem kościoła i nazwą tej miejscowości. Konfraternie Najświętszej Trójcy znane były w Polsce już w XVI wieku. Rozwój tych bractw nastąpił w wieku XVII i XVIII. Kościół zachęcał do kultu Trójcy Świętej, w tym do odmawiania koronki o Przenajświętszej Trójcy, gdyż dogmat ten atakowany był przez arian, a później podważany przez deistów⁴⁸. W dekanacie zawichojskim w Przybysławicach istniało bractwo Przemienienia Pańskiego. Zdaniem J. Flagi bractwa takie miały „wyłącznie lokalny charakter” i zakładano je z racji uroczystego obchodzenia święta ku czci tej tajemnicy w danej parafii⁴⁹. Bractwa Imienia Jezus łączono niekiedy z innymi konfraterniami⁵⁰. Przykład takiego łączenia był we wsi Potok i w Urzędowie, gdzie bractwo nosiło nazwę Bractwo Różańcowe Imienia Jezus i Najświętszej Marii Panny.

Na terenie archidiakonatu zawichojskiego funkcjonowały także dwie konfraternie Aniołów Stróżów. Były one w Batorzu w dekanacie urzędowskim i Lasocinie w dekanacie zawichojskim. Pierwsze takie konfraternie założono w Polsce w XVII wieku. Propagowali je paulini. Członkom bractwa zalecano, szerzenie kultu aniołów, codzienny udział we Mszy św., przyjmowanie raz w miesiącu Komunii św., nauczanie prawd wiary, godzenie zwaśnionych, opiekę nad pielgrzymami⁵¹.

Z powyższego zestawienia wynika, że na 43 parafie w archidiakonacie zawichojskim bractwa istniały, w 26 (60,4%). Jest to więcej, niż w średnia w całej diecezji krakowskiej w tamtym czasie⁵². Różnie rozkładały się te dane w poszczególnych dekanatach. W dekanacie zawichojskim liczącym 13 parafii, konfraternie istniały w 10 parafiach, co stanowi 76,9%. W dekanacie opatowskim spośród 10 parafii bractwa odnotowano jedynie, w 4, co stanowi zaledwie 40%. W dekanacie urzędowskim na 20 parafii bractwa istniały w 12 czyli w 60% parafii. Ponadto w całym archidiakonacie w 4 parafiach bractwa były w trakcie powstawania, lub istniały, lecz jeszcze nie były zatwierdzone. W jednej parafii bractwo było w stadium zaniku. W 12 parafiach, co stanowi 28% bractw nie było, w tym trzy z nich to parafie miejskie, pozostałe były parafiami wiejskimi. W omawianej jednostce terytorialnej istniało 10 rodzajów bractw⁵³, z czego w samym dekanacie zawichojskim było 8 rodzajów.

Dane zawarte w aktach wizytacji świadczą także o rozwoju konfraterni w tamtych czasach, skoro powstawały one w czterech parafiach, czyli w 9,3 %. W zdecydowanej ilości parafii istniała tylko jedna konfraternia. Jedynie w czterech para-

⁴⁸ J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 583.

⁴⁹ Tenże, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, s. 123.

⁵⁰ Tenże, *Rodzaje...*, s. 587.

⁵¹ H. Czerwień, *Anioł stróż. III. Bractwa w: Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 616-617.

⁵² Według obliczeń J. Flagi w diecezji krakowskiej bractwa istniały w 53,7% parafii. Zob. J. Flaga, *Rodzaje...*, s. 567.

⁵³ W całej Rzeczypospolitej funkcjonowało 80 typów bractw. Por. S. Litak, dz. cyt., s. 238.

fiach (9,3%) istniało ich więcej. W dekanacie opatowskim dwa bractwa istniały w Ćmielowie. W zawichojskim tyleż samo było w Tarłowie. W urzędowskim dwa bractwa były w Radomyślu i trzy w Urzędowie. Były to wyłącznie parafie miejskie. Rozwojem konfraterni zainteresowana była władza kościelna. W aktach wizytacji przeprowadzonej z polecenia biskupa Załuskiego znajdujemy w dekretach powizytacyjnych w sześciu parafiach, co stanowi 14% wszystkich parafii, zalecenia, by bractwa, wprowadzić, ożywić je, lub uregulować ich status prawny. W wypadku parafii Wojciechowice niewypełnienie zalecenia w ściśle określonym czasie zagrożone zostało nawet karą ekskomunikacji. Nie wszystkie konfraternie miały bowiem uporządkowany stan prawny. Jasną sytuację prawną bractw posiadały 24 bractwa, co stanowi 68,6%. W przypadku 5 bractw (16,1%) dokumenty spłonęły, lub nie zachowały się. Bractwa miały prebendarza jako swojego promotora jedynie w siedmiu parafiach (22,6%): Ćmielowie i Urzędowie po dwa bractwa, a także w Kraśniku, Goraju i Modliborzycach. Pozostałymi bractwami kierowali proboszczowie, lub promotor nie jest wymieniony.

Różnie przedstawiał się stan majątkowy konfraterni w archidiaconacie zawichojskim. Stałe fundacje posiadało jedynie 21 konfraterni (67,7%). Inne dotowane były przez rektora kościoła lub fundatorów, lub, jak w wypadku dwu bractw z Urzędowa, miały jedynie niewielkie legaty, które wizytator nie uznał za fundacje. Siedem konfraterni czyli 22,5% dysponowało innym majątkiem. Jedynie w pięciu przypadkach wizytator wspomina o działalności bractw w zakresie liturgii. Reasumując należy stwierdzić, że konfraternie funkcjonowały w archidiaconacie zawichojskim lepiej, niż średnio w diecezji krakowskiej i w skali całego kraju i tym samym odgrywały dużą rolę w życiu religijnym i społecznym w ostatnich latach okresu staropolskiego.

Streszczenie

Archidiaconat zawichojski w XVIII wieku stanowił część diecezji krakowskiej. W jego skład wchodziły dekanaty opatowski, urzędowski i zawichojski. Na terenie tym istniały bractwa religijne. Było ich więcej niż wynosiła średnia w całej diecezji krakowskiej i powstawały nowe. Najliczniejszymi były bractwa maryjne, a wśród nich bractwo różańcowe. Z bractw poświęconych świętym na pierwsze miejsce wysuwa się bractwo św. Anny. Konfraternie te odrywały ważną rolę w życiu religijnym i społecznym tamtych czasów.

Religious fraternities of the archdeaconry of Zawichost in the 18th century

Summary

In the 18th century the archdeaconry of Zawichost constituted a part of the diocese of Kraków. It was made up of the deaconries of Opatów, Urzędów, and Zawichost. In this area there were a few religious confraternities in existence. They were more numerous than the average for the whole diocese of Kraków indicated. Most of them were Marian confraternities, including the Confraternity of the Holy Rosary. When it comes to the fraternities devoted to saints the Confraternity of St. Anne rises to prominence. The above mentioned fraternities played a significant role in the religious and social life of that time.